



ההיסטוריוגרפיה הפולנית ושואת היהודים

נטליה אלקסיון

מתום מלחמת העולם השנייה ואילך הוקדשו חיבורים מדעיים רבים בפולין לנושא השמדת יהודי פולין. יצאו לאור קובצי מקורות, זיכרונות ויומנים אישיים. הביבליוגרפיה של הפרסומים ההיסטוריים העוסקים בשואה כוללת מאות כותרים. לרבות מן העבודות המדעיות האלה הייתה חשיבות כבירה בחקר תולדותיהם של יהודי פולין בתקופת הכיבוש. עם זאת, למרות מספר לא קטן של מונוגרפיות, חיבורים מדעיים ומאמרים שנכתבו בפולין ב-50 השנים האחרונות, נותרו עדיין "כתמים לבנים" רבים. הסוציולוג תומש גרוס, שסיכם את מצב הפרסומים בנושא זה, קבע, כי 50 שנה לאחר סיום המלחמה אין בהיסטוריוגרפיה הפולנית שום חיבור כללי ומסכם העוסק בגורל היהודים בתקופת הכיבוש. המחקר בפולין התמקד בבעיות מסוימות - התוכניות הנאציות לחיסול היהודים ומימושן של תוכניות אלה, תנועת ההתנגדות היהודית, היבטים מסוימים של חיי היום - יום בגטו ובעיקר - הסיוע שהגישו פולנים ליהודים הנרדפים.

ההבדלים בין שתי הגרסאות של הסיפור ההיסטורי, הפולני והיהודי, מסתמנים בבירור במחקרים. עובדות, מסמכים ונתונים סטטיסטיים מתפרשים בשתי הגרסאות בצורה שונה לחלוטין. התהום הפעורה בין הסיפור ההיסטורי הפולני לזה היהודי גדולה במיוחד בנושא היקף הסיוע שהושיטו פולנים יחידים או ארגוני מחתרת פולניים ליהודים הנרדפים. אסור לשכוח את הגישה היסודית המלווה את ההיסטוריוגרפיה הפולנית מראשיתה ועד היום, גישה שנשמרה במידה רבה למרות כל השינויים הפוליטיים שחלו בפולין ב-50 השנה האחרונות: רדיפות היהודים והשמדתם הם חלק מסבלות העם הפולני, חלק מההיסטוריה והמרטרולוגיה הפולנית בימי הכיבוש הנאצי.

תוך כדי ניתוח הפרסומים בנושא שואת יהודי פולין יש לשים לב לשינויים שחלו במהלך השנים הן בנושאי ההתעניינות המחקרית והן במספר הפרסומים. ניתן להבחין בכמה תקופות כאלה: הראשונה מסוף המלחמה עד תחילת שנות ה-50; השנייה מתחילת שנות ה-50 עד 1956; השנים 1966-1968; שנות ה-70 והמחצית הראשונה של שנות ה-80; והתקופה שמתחילה במחצית השנייה של שנות ה-80. החלוקה הזאת לתקופות היא פועל יוצא של המצב הפוליטי בפולין ושל האווירה שבה התנהל המחקר ההיסטורי בכלל, וזה העוסק בנושאים יהודיים בפרט.

מתום המלחמה ועד 1956

באוגוסט 1944 החליט הוועד המרכזי של יהודי פולין בלובלין המשוחררת על הקמתה של הוועדה ההיסטורית היהודית בפולין. בכינוס היסוד נוסחו מטרות הוועדה והורכב שאלון שלפיו יחלו בגביית עדויות מן הניצולים. בנובמבר 1944 מונה פיליפ פרידמן לראש הוועדה. הוקמה מועצה מדעית, שחבריה היו פרידמן, רחל אורבך ונוספים, והיא קבעה לעצמה כמה מטרות: חקר תולדות יהודי פולין בתקופת הכיבוש הגרמני, פרסום של החומר שייאסף וכתיבת מסקנות ראשוניות בעבור המחקר המדעי שיערך על בסיס חומר זה. בדרך זו התכוונה הוועדה להפיץ בקרב היהודים וגם בקרב הציבור הפולני את תולדות הפשעים הגרמניים ולתאר את העובדות הקשורות להשמדתה של יהדות פולין. בתקנותיה נקבע, כי יש "לקבץ חומר של מקורות ולערוך אותם בצורה שיטתית; להקים ולתחזק אוספים ארכיוניים וספריות; לערוך משאלים ותחרויות". מלבד אלה תכננה הוועדה "לערוך סמינריונים, הרצאות, דיונים וועידות - הן בחוג אנשי המקצוע והן לציבור, הסדרת תערוכות, ייזום כינוסים מדעיים וקשירת קשרים עם מוסדות ועמותות העוסקות בנושאים דומים". זה היה הצעד הראשון של המפעל ההיסטוריוגרפי רחב ההיקף בפולין בנושא השואה.

באביב 1945 הוחל בהקמתן של ועדות היסטוריות אזוריות, מחוזיות ומקומיות בכל מקום שבו התארגנו ריכוזים של יהודים: קרקוב, ורשה, ביאליסטוק, קטוביץ, גליביצה, ביטום, בנדין ופשמישל. הוועדות אספו חומר בנושאים שונים: על המדיניות הגרמנית כלפי היהודים, המצב בגטאות ובמחנות, הילדים היהודים, גורל היהודים שהתחבאו בצד הארי, הפרטיזנים ותנועת ההתנגדות וכן היצירה הספרותית בתקופת הכיבוש. פעילותה של הוועדה ההיסטורית הובילה להקמתו של המכון ההיסטורי היהודי בוורשה באוקטובר 1947.

יש להדגיש במיוחד (מנקודת הראות של מחקר היסטורי עתידי) את האוסף החשוב של עדויות שנגבו הודות למאמץ שעשתה הוועדה ההיסטורית היהודית, כמעט מרגע הקמתה. בשנת 1946 נערכו 1,800 ריאיונות עם ניצולים. במקביל החלו להופיע הפרסומים הראשונים שיזמה הוועדה ההיסטורית. כך לדוגמה הופיעו בשנים 1946-1949 הספר *הילדים מאשימים* ובו ריאיונות עם ילדים שהיו בגטאות בוורשה, פשמישל, בנדין, לבוב, אוסטרוביץ, קיילצה ועוד. הילדים מתארים בעדויותיהם את הרעב, התנאים הסניטריים, ה"אקציות" ואת הניסיונות למצוא מחבוא בשטח הגטו ובצד הארי. בחלק השני של הספר נאספו עדויות על מחנות, ובהם פלאשוב, מאוטהאוזן, אושוויץ ורוונסברוק. בפרקים השלישי והרביעי כלול חומר על חוויות הילדים בצד הארי, ששרדו במחבוא או בעזרת מסמכים מזויפים. בפרקים האחרונים והקצרים ביותר זיכרונות של ילדים על חייהם ביחידות פרטיזנים, בבתי סוהר וכן עדויות של מבוגרים על דאגה לילדים בגטו ובבתי ילדים.

בטי אייזנשטיין הכינה לדפוס כרך מסמכים ששמו *תנועת המחתרת בגטאות ובמחנות - חומר היסטורי ומסמכים* (1946). פרסום זה הקיף מספר גדול של עדויות ומסמכים שהתפרסמו



לראשונה. חלק מן המסמכים עסק בהתנגדות אישית וקיבוצית וחלקים אחרים עסקו בצורות שונות של התנגדות במחנות. בין פרסומי המקורות בשנים הראשונות שאחרי המלחמה שמור מקום מיוחד ליומנים ועדויות. למשל: *יומנה של יוסטינה של גוסטה דוידזון*, מראשי הארגון הלוחם היהודי בקרקוב, או היומן של לודביק הירשפלד *תולדות חיים של איש אחד* שעורר מחלוקת גדולה בציבור היהודי.

באותן השנים החלו להופיע חיבורים ראשונים על השמדתם של ריכוזים יהודיים שונים. המאפיין הבולט של חיבורים אלה הוא שילוב ההתנסויות האישיות של המחברים עם הכתיבה ההיסטורית. עוד בשנת 1945 פרסם נציג הבונד במפקדת הארגון היהודי הלוחם בוורשה, מארק אדלמן, את החוברת *הגטו לוחם*. במבוא לחוברת קבעה הסופרת זופיה נלקובסקה שמדובר ב"מסמך אותנטי של עוצמת רוח קולקטיבית, שניצלה מן המפלה הגדולה ביותר בתולדות העמים". אדלמן תיאר את מאבק הלוחמים היהודים מרגע ההחלטה ליזום פעולה חמושה והקמת הארגון היהודי הלוחם. הוא הציג את אופיים והיקפם של הקרבות, את העמדות של אוכלוסיית הגטו, את גורלם של מנהיגי המרד ואת הרעיון שליווה את מהלך הקרבות. הספר החשוב הזה היה בעיקרו סיפור של משתתף באירועים ועדות - הוקרה לגיבורי המרד, ולא דווקא מחקר מדעי על ההתנגדות היהודית בגטו ורשה.

נתן א' שטרנפלד פרסם את המונוגרפיה *השמדת יהודי סוסנוביץ*. הספר היה אמור להיות חלקו הראשון של חיבור רחב היקף על השמדת יהודי חבל זגלמביה בתקופת הכיבוש הנאצי. המחבר הסתמך על קובצי תקנות וצווים מנהליים של הגרמנים ועל דבריהם של עדי ראייה. כמו כן ניצל מסמכים וחומר אחר על גורלם של יהודי שלזיה, שנאספו על ידי הוועדה ההיסטורית היהודית המחוזית בקטוביץ. בחיבור זה הוצגו שלבי המדיניות הגרמנית לגבי האוכלוסייה היהודית: החל בשוד הרכוש והנהגת העיקרון של עבודות כפייה, דרך הגבלת חופש התנועה, הטלת החובה לענוד סרטי זרוע והקמת הגטו. המחבר מתאר את פעילות היודנראט המרכזי שהוקם באזור ואת בתי המלאכה שהוקמו בגטו. בספר נסקרים שלבי חיסול הגטו, החל באקציה של 12 במאי בשנת 1942 עד 13 בינואר 1944. פרק נפרד מוקדש לתנועת ההתנגדות (במיוחד של תנועות הנוער הציוניות, השומר הצעיר והנוער הציוני), ולניסיונות לארגן התנגדות פסיבית בשטח הגטו. לחלק התיאורי בספר צורף אוסף של מסמכים, בייחוד מסמכים גרמניים.

כבר בתקופה הראשונה, בשנים הראשונות שלאחר המלחמה, ריתקה שאלת מתן הסיוע שניתן על ידי הפולנים ליהודים הנרדפים את ההיסטוריונים. בחוברת *עיצובה של חמת הזעם* כותב מיכאל בורוויץ' על השפעתה של התעמולה האנטישמית בזמן הכיבוש על עמדותיו של הציבור הפולני. הוא הבליט את שתי המגמות שעליהן ייסוב הויכוח ההיסטורי והציבורי בפולין ומחוצה לה במשך העשורים הבאים: מחד הסחטנים הרודפים את היהודים, ומאידך - אלה שניסו לסייע ליהודים. הדיון הפומבי בפולין על יחסי פולנים - יהודים בזמן הכיבוש הנאצי החל



מייד עם תום המלחמה. הוא נגע בעיקר בהיבטים המוסריים של תופעה זו ונטלו בו חלק מן הבולטים מקרב הסופרים והאינטקטואלים, יהודים ופולנים כאחד.

השנים 1957-1968

עד שלהי שנות ה-60 ראו אור בפולין כמה מחקרים חשובים שעסקו בהשמדת היהודים. אלה התבססו בחלקם על החומר התיעודי שנאסף בשנים הראשונות אחרי המלחמה. בכתב העת של המכון ההיסטורי היהודי בוורשה החלו להתפרסם מחקרים שיטתיים על השמדת היהודים באזורים השונים של פולין. למשל, מאמרה של דנוטה דומברובסקה, "השמדת הקיבוצים היהודיים ב'מחוז ורטה' בתקופת הכיבוש הנאצי"; "הגירוש וההשמדה של ריכוזים יהודיים במחוז ורשה" מאת טטינה ברוסטין - ברנשטיין; ו"מחנות העבודה הנאציים ליהודים במחוז ראדום" מאת אדם רוטקובסקי. אך המחקר החשוב ביותר שפורסם בתקופה ההיא בפולין הוא זה של בכיר ההיסטוריונים היהודים בפולין לאחר המלחמה, ארתור אייזנברג, המדיניות הנאצית של השמדת היהודים (Hitlerowska polityka zagłady żydów). החיבור הזה, שלא היה נטול נימה פוליטית, היה ניסיון ליצור סינתזה של המדיניות הגרמנית כלפי היהודים בפולין הכבושה. המחבר אפיין כל שלב ושלב במדיניות ההשמדה הנאצית: עד לפרוץ המלחמה; בתקופת המימוש של תוכנית המתת היהודים טרם הרצח המתוכנן (1939-1941); בתקופת ההשמדה ההמונית (1941-1942), בתקופה של קרב סטלינגרד ובתקופת השקיעה של גרמניה הנאצית. ברנשטיין, אייזנברג רוטקובסקי ערכו כרך שכתרתו השמדת היהודים על אדמת פולין בתקופת הכיבוש הנאצי. ספר זה קיבץ מבחר של מסמכים וחומר אחר על המדיניות הנאצית של השמדת היהודים, אך הם לא עסקו בענייניה הפנימיים של האוכלוסייה היהודית. המסמכים נוגעים בעיקר בנושאים פוליטיים וכלכליים: גירושם של אוכלוסייה פולנית ויהודית, ריכוז היהודים בגטאות ובידודם, שוד הרכוש, עבודת כפייה וההשמדה הפיזית של האוכלוסייה היהודית.

אחרי 1956 פורסמו שני יומנים, שהייתה להם חשיבות כבירה למחקר העתידי על הכיבוש הגרמני בפולין, ובמסגרתו גם על השמדת היהודים. מדובר ביומן משנות הכיבוש של אזר זמושץ' (1939-1944) של זיגמונט קלוקובסקי שיצא לאור ב-1959 וכן כרוניקה של שנות מלחמה וכיבוש של לודוויג לנדאו שפורסם (לא במלואו, בשל הגבלות פוליטיות) ב-1962. באותן שנים יצאו לאור כמה וכמה יומנים, שחלקם נכתבו עוד בזמן הכיבוש וחלקם הושלמו ונערכו אחרי המלחמה: זיכרונות מגטו לודז' של יעקב פוזננסקי, ויומן של דוד שרקוביאק, שאף הוא עוסק בגטו לודז'. בבולטין של המכון ההיסטורי היהודי הודפסו קטעים נרחבים של יומנים חשובים דוגמת זה של חיים - אהרון קפלן מגטו ורשה, ויומן זיכרונות של אדולף ובתיה ברמן, השמדתו של גטו ורשה.



בתקופה הנדונה בולטים כמה חיבורים שדנו בשאלת הסיוע שהוגש ליהודים נרדפים על ידי פולנים. נושא זה העסיק רבות את דעת הקהל בפולין וכתבו עליו היסטוריונים פולנים ויהודים כאחד. לא מעט אפולוגטיקה ליוותה כתיבה זו. חשוב לציין, כי בקרב ההיסטוריונים היהודים שעסקו בנושא זה בפולין, בעיקר עובדי המכון ההיסטורי היהודי בוורשה, בלטה מגמה להציג דווקא את הגורמים הפרוגרסיביים בחברה הפולנית, בעיקר את אלה שהזדהו אז עם מפלגות השמאל, ככאלה שגילו רגישות רב לעניין היהודי ולסבלם של היהודים. לעומת זאת ההתנכרות ליהודים והאנטישמיות הפולנית זוהו בעיקר עם חוגי הימין או עם ארגוני המחתרת שעמדו בקשר הדוק עם הממשלה הפולנית הגולה בלונדון.

ברנשטיין ורוטקובסקי כתבו מונוגרפיה בשם *הסיוע ליהודים בפולין 1935-1945*. במחקר זה הציגו את צורות הסיוע ליהודים בתחילת הכיבוש, בתקופת הגטאות ובתקופת השילוח למחנות וההשמדה ההמונית. פרק מיוחד הוקדש לפעילותה של המועצה לעזרה ליהודים - ז'יגוטה. באחרית דבר לספר רשומים קטעי זיכרונות ועדויות של אנשים ששרדו בשואה הודות לעזרת הפולנים. המונוגרפיה התבססה על מסמכים גרמניים וחומר ארכיוני שנאסף על ידי הוועדה הראשית לחקר פשעי הנאצים בפולין וכן על ידי המכון ההיסטורי היהודי, בעיקר על בסיס הארכיון המחתרתי של הגטו בוורשה, שאותו ניהל עמנואל רינגלבלום, והוועדה ההיסטורית של הוועד המרכזי של המפלגה הקומוניסטית הפולנית. המחברים הדגישו את ההשפעה הבולמת של האנטישמיות על היקף התופעה של הצלת יהודים והעזרה להם בשטחי פולין הכבושה. הם טרחו וציינו כי "השלטון הנאצי, כאשר מימש את המדיניות של רדיפת האוכלוסייה היהודית בפולין והשמדתה, עשה שימוש בתעמולה אנטי-יהודית ארסית, שהייתה מקיפה ולא בררה באמצעים. תעמולה זו ניזונה מן האינסטינקטים השפלים ביותר של השכבות המפגרות בחברה". המדיניות הגרמנית לא הסתפקה בתעמולה בלבד: הנאצים הפעילו גם פיתויים בעלי אופי חומרי. התגמולים החומריים למשתפי פעולה היו בעלי אופי מגוון בתקופות שונות של הכיבוש; הם היו ישירים או עקיפים. המחברים, שצינו דוגמאות רבות של סיוע מן התקופה הראשונה של הכיבוש, הדגישו כי

מלבד מניעים רעיוניים ופוליטיים - חברתיים, היה גם תפקיד גדול בסיוע ליהודים ובהצלתם לקשרים רגילים בין אנשים... אולם היו גם מקרים תדירים של התעניינות בגורלם של אנשים מוכי - גורל שלא היו מוכרים באופן אישי... הפולנים הנוצרים שאמונתם הייתה עמוקה וכנה, פעלו גם בגלל נימוקים בעלי אופי דתי והיו מוכנים להקרבה אישית גדולה תוך כדי מילוי חובתם הנוצרית.

פרסום בעל אופי דומה הוא ספרם של ולדיסלאוו ברטושבסקי וזופיה לויין, *ההוא שמשתייך למולדת*

(1966). המחברים עשו שימוש במסמכים, שאלונים ועדויות שלא פורסמו עד אז. כהקדמה לאוסף כתב ברטושבסקי את מאמרו הרחב *משני צדי החומה*.



מ – 1968 עד ראשית שנות ה-80

בעקבות המערכה האנטישמית בשנת 1968 עזבו את פולין אלפי אינטלקטואלים ומדענים ממוצא יהודי, ובהם גם כמה היסטוריונים של המכון ההיסטורי היהודי בוורשה שעסקו, בין היתר, בחקר תולדות היהודים בשואה: אדם רוטקובסקי, טטינה ברנשטיין, שמואל קרקובסקי ודנוטה דומברובסקה. רציפות המחקר נקטעה לשנים אחדות; דור ההיסטוריונים הפולנים כמעט ולא עסק בנושא היהודי בשנים ההן, ואירועי 1968 הותירו משקעים שלא אפשרו כל התייחסות חדשה לנושא חקר תולדות יהודי פולין. בין החיבורים החשובים שהופיעו בשנות ה-70 יש לציין את זה של רותה סקובסקה, מעובדי המכון ההיסטורי היהודי, *האנשים מן הרובע הסגור* (1975). הספר, שתרם רבות לחקר החיים הפנימיים של גטו ורשה, מציג ניתוח רב - צדדי של המציאות בגטו ורשה, מרגע הקמתו עד חיסולו.

שאלת הסיוע ליהודים המשיכה לעורר התעניינות אצל ההיסטוריונים. שמעון דטנר פרסם את *יער האנשים הצדיקים - דף מספר תולדות הצלת היהודים בפולין הכבושה*. דטנר קבע, שהנאצים רצחו 343 פולנים, לפחות, מכיוון שהסתירו יהודים, ובכללם 64 נשים ו-42 ילדים. יש לציין, שבאותה תקופה כתבו על נושא היחסים בין יהודים לבין פולנים בזמן השואה גם כותבים לא יהודים. אחד הפרסומים הבסיסיים והמרכזיים בנושא הוא ספרה של טרזה פרקרובה *המועצה המחתרית של עזרה ליהודים בוורשה 1942-1945* (1982). חיבור זה מציין את כיווני המחקר החדשים שעתידיים להתפתח בפולין. הוא עוסק במועצת ז'יגוטה, אחד הארגונים היחודיים שקמו בפולין הכבושה, ששם לעצמו מטרה אחת ויחידה: לסייע ליהודים הנרדפים. עם זאת, בראשית שנות ה-80 טרם הבשילו התנאים בפולין לדיון ציבורי ומחקרי בכל ההיבטים של יחס החברה הפולנית ליהודים בשנות השואה, על האורות והצללים שבהם.

שנות ה-80 וה-90

את המפנה שחל בעשורים האחרונים מסמלת הוצאתם לאור של כמה מקורות ראשוניים וכן חיבורים היסטוריים כלליים המייצגים מגמה חדשה במחקר. בין הראשונים יש לציין את *יומן גטו ורשה של אדם צ'רניאקוב* וכן את *כרוניקה של גטו ורשה של עמנואל רינגלבלום*. חלקים מיומנו החשוב של רינגלבלום הופיעו בידיש בפולין כבר ב-1952, אך בפולנית התפרסמה הכרוניקה שלו, אולי המסמך היחיד החשוב ביותר על תולדות יהודי ורשה בשואה, רק ב-1983. אחד היומנים המרגשים ביותר שפורסם בתקופה זו בפולין הוא *יומן של דוד רובינוביץ'*, שנכתב על ידי נער יהודי בן 12. רשימותיו מתחילות ב-21 במרס 1940 ונקטעות ב-27 במאי 1942. המשפחה הועברה אז לגטו אחר, ובספטמבר 1942 שולחה, קרוב לוודאי, למחנה ההשמדה טרבלינקה.



גם עשרות שנים לאחר המאורעות המתוארים נכתבו והמשיכו להתפרסם זיכרונות ועדויות רבים. בהם ספרה של הלינה בירנבאום (החיה בישראל אך כותבת לא מעט בפולנית) החיים כתקווה. ראוי לתשומת לב גם יומנו של יוזף ברסקי, חוויות וזיכרונות משנות הכיבוש. המחבר היה פעיל בגטו ורשה בארגון הג'וינט ובמרכז שתיאם את פעולות הארגונים שטיפלו ביתומים ובילדים נטושים - "צנטוס". ארגון זה הפעיל בגטו ורשה רשת של פנימיות ובתי תמחוי לילדים ובתי ספר מחתרתיים. ברסקי מתאר את מרד גטו ורשה ומגיש הערכה שקולה למדי של פעילות "העזרה העצמית היהודית". כמו כן יצא לאור יומנו של צאלק פרכודניק, התפקיד העצוב של התייעוד. זהו יומן של שוטר יהודי (נרשם בוורשה בשנת 1943) שפורסם בשלמותו. פרכודניק, ששהה בגטו של אוטבוצק עד לחיסולו ואחר כך הסתתר בוורשה, מתאר את קורות האנשים הקרובים לו וכן את גירוש הגטו להשמדה.

בשנים ההן בולטת הוצאתם לאור של קובצי שיחות או ריאיונות עם ניצולים יהודים, בעיקר כאלה שנטלו חלק בפעולות התנגדות ובלחימה. יוזמי ועורכי הריאיונות האלה הם אינטקטואלים פולנים צעירים, מהם ממוצא יהודי, והספרים שפרסמו זכו להצלחה ניכרת בפולין, דבר המעיד על העיסוק והעניין בנושא השואה שמגלה הדור הצעיר של הקוראים בפולין. אחד הפרסומים החשובים האלה הוא ספרה של חנה קראל, להקדים את אלוהים שאף יצא בתרגום עברי. זוהי שיחה הבנויה בדרך אסוציאטיבית - סיפורית מיוחדת, עם אחד ממנהיגי מרד גטו ורשה, איש הבונד מארק אדלמן. היא משלבת בשיחה את זיכרונותיו של אדלמן מהגטו והמרד בהתמודדותו העכשווית, בהווה, עם מקצועו כקרדיולוג בבית חולים בלודז'. אנה גרופינסקה פרסמה ספר ריאיונות שכותרתו במעגל. שיחות עם חיילים יהודים. נכללו בו שיחות בעלות אופי אישי - היסטורי שערכה, בפולין ובישראל, עם כמה פעילי מחתרת וארגוני לחימה יהודים בפולין, 50 שנה אחרי האירועים שנטלו בהם חלק.

אין ספק שהביטוי החשוב ביותר למפנה שחל בפולין בכל הקשור לתולדות היהודים בשואה, ובעיקר לשאלה הטעונה של יחסי הפולנים לטרגדיה היהודית, הוא הוצאתו לאור ב-1988 של חיבורו של רינגלבלום יחסי פולנים-יהודים בתקופת מלחמת העולם השנייה. זוהי הוצאה מדעית מלאה של החיבור החשוב הזה, שבשנים קודמות זכה רק למהדורות חלקיות. פרסום חשוב נוסף הוא הספר המלחמה היהודית - גרמנית. עיתונות המחתרת הפולנית בשנים 1943-1944 מתארת את מרד גטו ורשה, בעריכתו של פאוול שפירא, שפורסם בלונדון ב-1992. בפרסום זה הוצגו 556 פריטי ידיעות, רשימות ומאמרים מתוך 153 עיתוני מחתרת, על פי הסדר הכרונולוגי של הופעתם. הספר מציג את ההתלבטויות של העיתונות המחתרתית הפולנית, לפי גוניה הפוליטיים, בעניין התגובה על מרד גטו ורשה.

באותה תקופה הוקדש מקום רב יותר בהיסטוריוגרפיה הפולנית ליחסי פולנים - יהודים בזמן המלחמה, אך הנימה האפולוגטית עדיין שלטה בכתיבה. פרסומים וחיבורים המבליטים במיוחד את עזרת הפולנים ליהודים המסתתרים ואת פעולות ההצלה המשיכו להופיע בפולין



בשנות ה-80. בדרך כלל, ערכם המדעי אינו רב. הוועדה המרכזית לחקר פשעי הנאצים בפולין פעלה רבות כדי לפרסם את מימדיו של סיוע זה. ו' ביילבסקי וצ' פיליחובסקי פרסמו חיבור ששמו פשעים שבוצעו על ידי הנאצים נגד פולנים שסייעו ליהודים. חיבור זה הוא דוגמה למגמות בעלות האופי התעמולתי והמגמתי שהמשיכו להתקיים בשנות ה-80, שנות המשטר הצבאי, במיוחד בפרסומים מטעם מוסדות ממלכתיים. המחברים קובעים, למשל, כי "כדי לפעול נגד חיסול היהודים הצילו הפולנים או תרמו להצלתם של 100,000-120,000 יהודים פולנים לערך, מתוך סיכון חייהם או במחיר אובדנם... בפעולה הישירה של הסיוע ליהודים נטלו חלק או היו קשורים עמה בשנים 1939-1945 כ-3 מיליון פולנים". הנתון החשוב ביותר שמובא בחיבור זה הוא רשימה של 795 פולנים שהוצאו להורג על ידי הגרמנים בשל סיועם ליהודים. הרשימה נערכה על סמך רשומות הוועדה הראשית לחקר הפשעים הנאציים בפולין. בחיבורו של ו' ביילבסקי, שיצא לאור גם הוא על ידי הוועדה, פשעים שבוצעו כנגד פולנים על ידי הנאצים בגלל סיוע ליהודים, נקבע שמספר המוצאים להורג היה כ-900 איש.

אווה קורק - לסיק פרסמה עבודה, שכותרתה משמעות המנזר הייתה חיים. המחברת התבססה על עדויות שנאספו במנזרים בפולין ועל מסמכים שחיפשה במסדרים. אך גם ספר זה אינו נקי מבעיות ומשגיאות. המחברת מפנה את תשומת לבנו למצבה הפנימי הקשה של הכנסייה הקתולית בפולין בזמן הכיבוש: ריסוק המבנה המינהלי וההיררכי שלה, שגרם לכך שפעילותה הוגבלה לדרגים המינהליים-ההיררכיים הנמוכים ביותר. ההחלטה על קבלת ילד למנזר הייתה נתונה בדרך כלל לאם המנזר ולנזירות בעלות דרגה נמוכה יותר. היא קובעת, שהילדים היהודים החלו מגיעים למנזרים בסוף 1940. בתקופה זו מילאו המנזרים תפקיד של מקלט זמני. היא מתארת את התנאים של הסתרת הילדים, את הטכניקות להקניית מעמד חוקי לילדים והזדהותם ההדרגתית עם האמונה הקתולית. לבסוף ניתנת בספר הערכה מספרית של המנזרים והילדים היהודים שהסתתרו בהם.

בעשור האחרון החלו היסטוריונים בני הדור הצעיר לחקור את הבעיות הקשות של שואת יהודי פולין. זהו דור של חוקרים שבדרך כלל קנה את השכלתו המקצועית בפולין הפוסט-קומוניסטית. הוא משוחרר מגישות אפולגטיות מסורתיות ומנסה להתחקות אחר המציאות ההיסטורית המורכבת של חיי היהודים בפולין בשנים ההן. לחלק מעבודותיהם אופי בין-תחומי. א' פודולסקי כתבה מונוגרפיה בנושא השנוי במחלוקת של משטרת הסדר היהודית בגטו ורשה. היא ניסתה להציג את אופי המשטרה היהודית והמשימות שהוטלו עליה על ידי הגרמנים בשלבים השונים של קיום הגטו. בולט ומעניין הוא רצונה לנתח את ההכרעות הדרמטיות שנעשו על ידי השוטרים במהלך האקציה הגדולה לחיסול הגטו בקיץ 1942. ב-1995 יצא ספרו של ההיסטוריון הצעיר דריוש סטולה תקווה והשמדה. זהו מחקר על פעילותו של הנציג היהודי במועצה הלאומית הפולנית הגולה בלונדון בשנים 1940-1945



איגנצי שוורצברט. גישתו של סטולה מלמדת על הכיוון המתפתח בפולין בקרב חוקרים צעירים – ניסיון לשלב את ההיסטוריה היהודית בתקופת המלחמה בהקשר הרחב של ההיסטוריה הפולנית של השנים ההן, תוך הבלטת נקודות הייחוד של תולדות היהודים, ללא אפולוגטיקה ותוך בחינה מדוקדקת של המקורות. פרסום חשוב אחר העוסק בהיבטים הפסיכו-סוציולוגיים של השואה הוא ספרו של תומש גרוס לשרוד! ההגנה על החיים כערך היסודי של החברה בגטו ורשה. המחבר מנסה לתאר כיצד השפיעה השאיפה להצלת החיים על מערכת הערכים, איך עיצבה את התנהגותו של היחיד ואת דרך תפיסת המציאות. הוא מנתח את השפעת תנאי הקיום על ההתנהגות של הפרט, ומציג אותה כנובעת מתוך פחד מתמיד שהתלווה למצבים של סיכון קיצוני, אשר התעצמו בקיץ 1942 בזמן חיסול הגטו. הוא מדגיש את התהליך של התגברות הדרגתית של הפחד מרגע הקמת הגטו ב-1940 ועד חיסולו ב-1943. בהשפעת התנאים הקיצוניים התפוררו באורח בלתי נמנע החיים החברתיים; הפרט הלך ונסגר בתוך צרותיו ובעיותיו האישיות. המחבר מתאר התנהגות זאת כ"אסטרטגיה אנוכית, המכוונת להצלת עצמך ומשפחתך. הבחירה הייתה ברע המועט ביותר". תהליך ההתפוררות של הערכים התבטא בתופעה של שחיתות גוברת.

לסיכום, אין ספק שההיסטוריוגרפיה הפולנית לא התעלמה מגורלם של היהודים בפולין הכבושה. עם זאת, היא לא הייתה משוחררת ממגמתיות מסוימת, שהתבטאה לא רק בצורת הטיפול בשאלות מסוימות אלא אף בבחירת הנושאים. חשוב לזכור, כי שנים ארוכות היה המכון ההיסטורי היהודי המרכז העיקרי והכמעט יחיד בפולין, שעסק בפרסום מחקרים וחיבורים על השמדת היהודים. בולט לעין חוסר האיזון בהתעניינות בנושאים השונים המיוחדים לתקופה זו. יש מספר לא קטן של פרסומים העוסקים בוורשה ואילו תולדות היהודים בערים ובגטאות אחרים לא זכו לעיבוד שלם ומסודר. סוגיה אחרת, שעדיין רבות בה השאלות שלא טופלו באופן יסודי והוגן, היא סוגיית יחסי פולנים - יהודים בתקופת הכיבוש הנאצי. יש משקל רב לאותם פרסומים שמתארים את סיוע הפולנים ליהודים, פרסומים הרומזים (והמגזימים) על היקפה הנרחב של תופעה זו. רבות נכתבו, במיוחד בשנים הראשונות לאחר המלחמה, על תנועת ההתנגדות היהודית. את תשומת הלב משך בעיקר המרד בגטו ורשה. אבל גם מרד זה, פעולת ההתנגדות המזוינת העירונית האנטי-נאצית הראשונה באירופה, תופס מקום צנוע בלבד בתיאור ההתנגדות המזוינת הפולנית בכללותה. שמואל קרקובסקי, מנהלו לשעבר של ארכיון יד ושם העיר, שמתוך כ-9,000 פריטים ביבליוגרפיים המוקדשים להתנגדות הפולנית המזוינת, רק 116 עוסקים במאבק היהודים.

הדיון בנושא השואה, שהחל להתפתח בפולין כבר במחצית השנייה של שנות ה-40, נקטע עוד בשנים הראשונות אחרי המלחמה בגלל לחצים פוליטיים. חשיבות רבה ביותר להתעוררות המחודשת שלו בסוף שנות ה-80 שמורה לדיון הנוקב והכואב שעורר מאמרו של חוקר הספרות הפולני מקרקוב, יאן בלונסקי, פולנים מסכנים מתבוננים בגטו שפורסם



בינואר 1987 (ותורגם גם לעברית ולאנגלית). המאמר והפולמוס שהתנהל בעקבותיו, השפיעו ללא ספק על הגברת ההתעניינות בנושא השמדת היהודים בפולין ויחסה של החברה הפולנית לטרגדיה זו.

מקור : בשביל הזיכרון, 34, 1999, עמ' 34 - 42.